

УДК 82.091:82

ОКСАНА ПУХОНСЬКА

м. Київ

o.pukhonska@kubg.edu.ua

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВИМІР ГУЛАГу В РОМАНІ ЛЕСІ РОМАНЧУК «ЛИЦАРІ ЛЮБОВІ І НАДІЇ»

Упродовж тривалого часу пам'ять ГУЛАГу перебувала в тіні травматичної пам'яті нацистських концтаборів, для яких історична та суспільно-культурна ситуація після війни сприяла створенню цілої меморіальної традиції. Радянський концтабір навіть після падіння залізної завіси так і не став темою широкого культурного дискурсу. Сучасне прочитання цього аспекту тоталітарного минулого є конче необхідним особливо для тих пострадянських суспільств, що надалі перебувають в процесі відбудови національної ідентичності. У пропонованій науковій студії основним об'єктом вивчення обрано літературну інтерпретацію ГУЛАГу, з огляду на те, що українська література вже із початку 2000-х активно переймається проблемами віднайдення витісненої і втраченої травматичної пам'яті.

Ключові слова: література, пам'ять, ГУЛАГ, травма, тоталітаризм, ідентичність.

Недостатнє прочитання травматичного досвіду українців у радянських концтаборах сьогодні значною мірою пов'язане із відсутністю повноцінної меморіальної культури. Як не парадоксально, але у багатьох пострадянських суспільствах ця пам'ять ще й до тепер залишається вкрай незручною, особливо тоді, коли відродження тоталітарних міфів сприяє утвердженню владних амбіцій окремих політичних сил. Місця ж, у яких були організовані ці табори так і не стали меморіальними комплексами, які могли би трансформувати досвід колишніх в'язнів тоталітарного режиму у відповідний пам'яттєвий дискурс. Єдиним, доступним сучасникам джерелом тої пам'яті залишаються спогади в'язнів, покоління яких поволі відходить у небуття.

Наукові студії над проблемою в основному акцентували увагу на історичному (Тимоті Снайдер, Норман Наймарк, Роберт Конквест), психологічному (Віктор Франкл, Антоні кемпінський) економічному (Галина Іванова), соціокультурному (Енн Еплбаум, Зузанна Богуміл, Оксана Кісь) аспектах. Темою літературознавчих досліджень радянські концтабори стали в працях Ізабелли Саріуш Скомпської, Ганни Г'оск. Дослідження української вченої Надії Колошук зосереджені в основному на літературі *non-fiction*. Спроби ж художньої інтерпретації травматичної пам'яті ГУЛАГу в посттоталітарний період є практично проблемою не вивчено, хоча і затребуваною, особливо в актуальний період

активного переосмислення українським суспільством власного тоталітарного досвіду.

Художня література, яка після 2000-х стає на шлях реанімації травматичного досвіду суспільства, до цієї теми звертається вкрай рідко. Одним із перших повноцінних літературних текстів про ГУЛАГ став опублікований 2011 р. роман Лесі Романчук «Лицарі любові і надії», в якому авторка із нинішньої перспективи пробує реконструювати травму цілого повоєнного покоління, більшість національно свідомих представників котрого опинилися в таборах. Основна увага пропонованої студії зосереджена навколо таких проблематичних аспектів, що розкривають специфіку реконструкції національної пам'яті про ГУЛАГ, а саме: 1) концтабір як простір психологічної деструкції індивіда; 2) можливість/неможливість самозбереження в умовах «іншого світу»; 3) табірне покоління; 4) право на пам'ять.

Головні герої твору – ще зовсім юні Роман Смерканич та Орися Полянська, по-наївному вірні ідеї української державності в умовах повоєнної окупації Західної України, коли переслідування націоналістів відбувалися з особливою ретельністю і жорстокістю. На тлі романтичних поривань патріотичного юнацтва авторка розгортає широкомасштабну карту ГУЛАГу, механізм якого проковтував представників різних національностей, професій, віку. Разом із травматичною пам'яттю, у романі присутні цілком логічні від-

силання до пам'яті історичної. Це ж, своєю чергою, увиразнює конфлікт соціальних свідомостей – радянської та української.

Так, Леся Романчук наголошує на особливостях західноукраїнського довоєнного способу життя, коли інтелігенція мала відносно відкритий доступ до європейських університетів, а відтак до світової культури, міст тощо. А це значною мірою впливало на становлення ідентичності як регіону, так і його населення. Авторка опускає з уваги той факт, що польський колоніалізм навіть після 1920-го року, попри відносно лояльні умови для етнічних меншин Другої Речі Посполитої, все ж обмежував українців у правах. Утім, ще свіжа в пам'яті інтелігенції культурна політика імперської Австрії, а також переважаюча культурна, а не виключно соціополітична колонізація з боку Польщі підтримала серед західної української еліти пріоритетну прихильність до європейської моделі розвитку суспільства. Це дочасно запримітив Михайло Грушевський, вказавши на «потяг українців до західної культури, легке й глибоке її засвоєння не через примус і натиск, власне завдяки внутрішньому спорідненню» [1, 22].

Як виявляється, суть табірної натуралізму як у гітлерівських «фабриках смерті», так і радянському ГУЛАГу зводилася до максимального приниження, позбавлення людини відчуття власної індивідуальності, особистого простору, фізичної та духовної інтимності. В. Франкл, аналізуючи власний досвід нацистського концтабору, згадує: «Очікуючи своєї черги помитися, ми почали усвідомлювати свою оголеність: у нас насправді нічого не залишилося, окрім наших голих тіл...» [3, 31]. Така модель поведінки тоталітарної влади спостерігається й щодо в'язнів радянських таборів. Після першого шоку ув'язнення, яке, однак, ще не забирає в людини останню надію на самозбереження, другий етап – це повне приниження індивіда. Зустріч із тюремною реальністю відкриває для Романа Смерканича світ, позбавлений людськості, анти-світ, у якому немає жодних прав, законів, етики. Світ, де все зведено до фізіології і плекання культу ненависті і страху. Точка неповернення для героя починається тоді, коли «чужі, огидні пальці нишпорили у волосся, згинали його, розгинали, розпинали тіло й душу, порпалися в білизні, порпалися всюди,

зазирали в місця, куди ніхто досі не заглядав. Грубо, боляче, навмисно грубо й боляче. <...> Такої дикої, такої несправедливо-безглуздої, такої неймовірно-облудної, чужої, чужої, чужої нам, настільки чужої, що цю дикість неможливо увібгати в мозок без ризику зсунути з глузду» [2, 31]. Психологічне, як і фізіологічне проникнення іншого, чужого світу в індивідуальний світ особистості позбавляє її відчуття безпеки, котре заміщується перманентним почуттям страху. Останнє ж зростає із кожним наступним допитом ув'язнених, що неодмінно супроводжується найбільш брутальними актами насилля.

Сталінський ГУЛАГ – це місце «зустрічі» українців, поляків, литовців, латвійців, росіян, місце співіснування християнства, іудаїзму, ісламу, це розлога мапа європейського культурного і людського геноциду. Як Роман, так і Олеся опиняються в таборовому просторі перетину мов і культур, усі з яких в умовах каторжної праці та нелюдського ставлення, з одного боку, як не парадоксально, але засвідчують, що Радянський Союз – поліетнічна і багатокультурна держава, з іншого ж – підтверджують, що саме концтабори – це місця, де ця полігамність людських ідентичностей піддається остаточній уніфікації. Важливий висновок, який напрошується в персонажів ще дорогою етапом – це те, що ціла країна – це суцільна тюрма, «країна професійних в'язнів» в уявленні Романа, де, як зауважила вже Олеся, – «всюди, в кожнісінькому місті чи містечку знаходилися «вороги народу» – чоловіки, жінки і зовсім маленькі «вороженята» [2, 91].

Згаданий В. Франкл у своїх психологічних розмислах над досвідом виживання в табірних умовах доходить висновку, що вижити може лиш той, хто має певну мету, котра стимулює пережити будь-які страждання. Характери головних героїв «Лицарів...» цілком підтверджують цю теорію щонайменше у кілька способів. По-перше, авторка на тлі табірних реалій зображує романтичну історію почуттів, які Роман та Олеся плекають одне до одного попри відстань і час, перебуваючи в різних таборах. Вже з перших днів ув'язнення усвідомлення наявності коханої людини десь там, поза межами власного болю, котра потребує тебе, та надія на зустріч після ув'язнення дає героям сили перетривати брутальні умови табірної життя, вижити в найскрутніших

обставинах, не втратити людської сутності навіть тоді, коли система спрямована на її як не фізичне, то остаточне духовне знищення.

Особливої уваги варта гендерна проблема. Відомо, що жінка в межовій ситуації (у цьому випадку в умовах війни, чи ув'язнення) часто сприймалася виключно як сексуальний об'єкт, не рідко будучи жертвою групових згвалтувань. Саме в цьому контексті особливо актуальним видається образ Насті Тарнавської – зв'язкової УПА, яка вагітною потрапляє в ув'язнення. З одного боку, Леся Романчук представляє ситуацію таким чином, що саме її ненароджена дитина якраз є тим чинником, який допоміг героїні пройти всі кола пекла радянського слідства. З іншого ж боку, саме вагітність жінки увиразнює надмір жорстоке ставлення НКВД-істів особливо до українських повстанців – випечений на чолі жінки розжарений тризуб, жорстокі побиття, катування тощо. Дитину, яку Настя народила в тюремній камері, забрали в дитбудинок, що було типовим для такої ситуації, оскільки «дітей ворогів народу повинна виховувати справжня мати – радянська держава. Тільки вона зможе виховати їх гідними громадянами, виправити помилки батьків» [2, 102]. Це ілюстративний приклад стратегії радянської влади, щодо витіснення національної, рідної, традиційної пам'яті. Цілі покоління виховувались на штучних цінностях і штучній історії. Такі діти, якщо і виживали, ставали типовим продуктом радянської тоталітарної системи, без права і можливості коли-небудь довідатись правду про своє походження та долю батьків.

Утім психологія поведінки Романа та Олесі переконує також у тому, що, окрім опертя на ефемерну мрію, для в'язнів існує також своєрідна модель пошуку реального конструкту, який може стати опорою тут і тепер. Ним, як правило був хтось із близького оточення в таборі. Така особа могла не розділяти переконань героя, ба, навіть бути його антиподом, однак вона неодмінно повинна була мати внутрішню силу, що навіть за умов прийняття так званих «умов гри» зберігала тверезе усвідомлення обставин і себе в цих обставинах. Спроба віднайти у таборі Іншого, того, хто міг би стати своїм у чужому світі була настільки важливою, наскільки важливим

було прагнення вижити. Перебування в тіні долі Іншого могло вберегти від власної загибелі, при чому як фізичної так і моральної. Психологічна тяга до сильнішого в межових умовах, зрозуміло, зумовлена підсвідомим сподіванням на порятунок ззовні, а також запорукою того, що, якщо інші тут виживають, то й ти зможеш.

Для Ориси таким типом став майор Крутов. Його іншість у стосунку до Ориси проявляється щонайменше в кількох опозиціях: він – один із таборового керівництва, вона – ув'язнена, підлегла; він – слідчий КДБ, вона – «ворог народу». Однак захоплення голосом та музикальною вправністю дівчини засвідчує не типовість його характеру в стосунку до системи загалом. Оріся відчуває психологічну потребу в цій особі. За І. Саріуш-Скомпською, в'язень, що не мислить себе як частина одноликої маси, часто шукає когось, хто також є *іншим*, хто споглядає ГУЛАГ не як його учасник, а як свідок [7, 298]. Окрім того, дівчина відчувала до нього цілком природну жіночу симпатію, попри всі морально-етичні переконання і всупереч здоровому глуздові, оскільки «виявляється, є десь між тими брутальними московинами і такі – що вміють цілувати руки, що пахнуть, мов весняний ранок, що слухають Шопена» [2, 301]. А. Кемпінський, досліджуючи психологію концтабірних в'язнів, доходить висновку, що ув'язнений «мусив знайти в пеклі табору свого «ангела», тобто людину, чи групу людей, які по-людськи до нього ставились, таким чином даючи можливість зберегти у свідомості залишки того світу, в якому жив до ув'язнення [6, 73]. Як виявилось, про що, зрештою, Оріся і здогадувалась, Крутов був одним із ярих переслідувачів таких, як і вона, «ворогів народу», представників «націоналістичних банд». Але це не перешкодило йому кілька разів, навіть ціною власної кар'єри, врятувати дівчині життя.

Подібну історію переживає також Роман у випадку із головною таборовою лікаркою Марією Анатоліївною. Жінка намагається спокусити молодого фельдшера, вражаючи найгостріший із табірних інстинктів – перманентне відчуття голоду. Однак, якщо Крутов справді мав неприховану симпатію до Олесі, то Роман для лікарки був лише сексуальним

об'єктом. Утім спраглий теплого людського слова, герой відчув у турботливих інтонаціях Марії Анатоліївни оту по-дитячому наївну потребу ласки, захисту, опіки і, водночас по-чоловічому інстинктивну потребу жіночої близькості. Він розуміє, що «може, ця жінка й не найвищих чеснот, може, бувають інші, але де вони, інші? Тут, у колі пекла, окресленому тисячею кілометрів, немає жодної, жодної жіночої руки, яка б пригорнула, пожаліла, захистила...» [2, 249]. Ціна шматка білого хліба і ковбаси була занадто великою навіть для змучених голодом юнака. Однак більшою від задоволення цього інстинкту була підсвідома потреба в наявності отого Іншого - індивіда, який водночас був і «ворогом» і «можливістю», а тому у встановленні контактів із ним часто доводилось іти всупереч власним переконанням.

Важливим конструктом в історії національної пам'яті є також тема табірних повстань, що після смерті Сталіна ланцюговою реакцією вибухали в Воркуті, Норильську, Кенгірі. Відомо, що саме українці були в цих процесах рушійною силою. Більшість із них відбували так званій «бандерівський стандарт» - термін у 25 років ув'язнення. У романі Леся Романчук основну увагу зосереджує саме на Кенгірському повстанні, не оминаючи все ж досвіду Воркути та Норильська. Повстання у казахському Кенгірі, як відомо, тривало у травні-червні 1954 року і стало однією із найбільш кривавих сторінок радянської концтабірної історії. Засвідчена у спогадах учасників, серед яких «Шлях через Голгофу» Онуфрія Бутковського (він, до речі, є також одним із героїв «Лицарів любові та надії»), а також «Кров Кенгіра» Юрія Ференчука, ця подія стала однією із переломних у карально-знищувальній системі радянського ГУЛАГу. Е. Еплбаум зауважує, що саме після цих повстань правонаступники Сталіна розпочали процес демонтування таборів, які, однак, не зникли зовсім, але зазнали суттєвих трансформацій.

Герої роману не плекають даремних ілюзій і після смерті Сталіна, коли «десь там, у Москві, вночі потай вивозили трупи задушених і затоптаних, змивали кров з асфальту. Він і після смерті продовжував душити» [2, 388]. За десятиліття правління Джугашвілі тоталітарна політика Радянського Союзу сформувала систему, безальтернативно осно-

вану на масових вбивствах і *a priori* запрограмовану на знищення всіх, хто навіть неусвідомлено міг їй суперечити. Таким чином ця система запрограмована була і на самознищення. Леся Романчук зовсім не ідеалізує героїзму кенгірських повстанців. Навпаки, показує весь його трагізм. Розстріли впритул автоматною чергою беззбройної колони в'язнів, видиво «свіжих труп над червоними пісками» - те, що ще на довго запроторить бунтівний дух в'язнів за високі мури ГУЛАГу. Однак, найбільш вражаючою видається картина придушення повстання танковими колонами. Типова практика, притаманна репресивній машині, яка згодом проявить себе і в Будапешті у 1956-му, і у Празі у 1968-му, і у Вільнюсі у 1991-му. Авторка звертає увагу на травму, що на довгі десятиліття паралізує голос національної свідомості, а пам'ять про неї зажене у глибоке підпілля.

Ще донедавна наївна Оріся, у будь-якій ситуації налаштована на романтичне сприймання світу, в одну мить подорослішає, ба, навіть передчасно зістаріється від бачення того, як «Кенгір конає під гусеницями. Кенгір стікає кров'ю» [2, 610], коли «там, де ще годину назад була ніжна, смаглява, оксамитова дівоча шкіра» її подруги Алі - тепер «суцільне місиво із уламків кісток, шкіри, м'яса, крові» [2, 606]. У ті часи в цілому покоління українців станеться черговий параліч свідомості, спровокований нелюдською розправою режиму над спробами вивільнення голосу ув'язненої пам'яті.

Одним із вкрай важливих стимулів вижити в умовах, де, здавалось би, ніщо не сприяє цьому, у героїв роману, як і в більшості авторів спогадів про роки ув'язнення у концтаборах - нацистських, чи то радянських є один із найбільш вмотивованих - вижити, аби дати свідчення. Як зауважує Т. Богенський, значення спогадів полягає у зціленні як індивідуальної біографії, так і цілої історії від впливу руйнівної сили минулого [5, 413]. Саме це ставить собі за мету і Петро Кекіш - товариш Романа. Герой доходить висновку, що він повинен «розповісти нелукаво, не перебільшуючи, не приховуючи помилок. Та для цього треба вижити отут, поза межами правосуддя» [2, 329]. Звісно, вижити вдавалось не кожному, навіть попри стійке переконання у

своїй місії бути голосом цієї трагедії. Утім саме нечисленні випадки тих, хто вижив і залишив спогади, хай навіть в усних версіях, родинних історіях дають змогу сьогодні вербалізувати ту сторінку національного минулого, яке значною мірою визначило модель поведінки вже пострадянського суспільства.

«Лицарі любові і надії» Лесі Романчук – це художня версія історичного факту, що саме українці, які становили більшість контингенту в'язнів практично весь час існування концтаборів, були рушійною силою у таборових повстаннях радянського ГУЛАГу. Саме в тих умовах не лише формувалася антитоталітарна, а й зберігалася пам'ять національна, перепрочитання якої властиве сучасному художньому текстові. Дошукуючись правдивого минулого, література сьогодні вербалізує тоталітарну травму, позиціонує її, з одного боку, як причину втрати ідентичності, з іншого, – як стимул до її відбудови. Тема ГУЛАГівського досвіду, очевидно має ще чимало невідкритих сторінок в національній істо-

рії. Утім повернення до неї сучасної культури є вкрай потрібним, аби зрозуміти, що навіть найбільш трагічний досвід є необхідним для відновлення світу людини і людини у світі.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Нові перспективи / Михайло Грушевський // На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992. — 278 с.
2. Романчук Л. Лицарі любові і надії / Леся Романчук. — Тернопіль : Богдан, 2011. — 672 с.
3. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Віктор Франкл ; перекл. з англ. О. Замойської. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. — 160 с.
4. Эпплбаум Э. ГУЛАГ [Електронний ресурс] / Энн Эпплбаум ; перев. на рус. Л. Мотылева. — Режим доступу : https://www.litres.ru/enn-epplbaum/gulag/?prx=9FZ1JKFJgZvAk1&aip=2Keh&click_id=9FZ1JKFJgZvAk1.
5. Boheński T. Trauma, translacja, transmisja w perspektywie postpamięci / Tomasz Boheński // (P)o zaborach, (p)o wojnie, (p)o PRL. Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś. — Kraków, 2013. — S. 411—427.
6. Кеґіński А., Rytm życia / Anthony Кеґіński. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1972. — 338 с.
7. Sariusz-Skańska I., *Polscy świadkowie GUŁagu* / Izabella Sariusz-Skańska, Kraków 2002. — 400 s.

OKSANA PUKHONSKA
Kyiv

LITERATURE VISION OF GULAG IN LESIA ROMANCHUK'S NOVEL THE KNIGHTS OF LOVE AND HOPE

During long time memory about GULAG was behind the shadow of traumatic memory about Hitler's concentration camps, which created memorial tradition after the Second World War. Soviet concentration camp even after falling the iron curtain hadn't become the topic of wide social discourse. Modern reading of this aspect of totalitarian past-life is necessary for those post-soviet societies, who stay in the process of rebuilding their national identity. Literary interpretation of GULAG is the main object of this article, as the Ukrainian literature at the early 2000th became to revise national traumatic experience and to find lost historical memory.

Key words: literature, memory, GULAG, trauma, totalitarianism, identity.

ОКСАНА ПУХОНСКАЯ
г. Киев

ЛИТЕРАТУРНАЯ ВИЗИЯ ГУЛАГА В РОМАНЕ ЛЕСИ РОМАНЧУК «РЫЦАРИ ЛЮБВИ И НАДЕЖДЫ»

На протяжении долгого времени память ГУЛАГа находилась в тени травматической памяти нацистских концентрационных лагерей, опыт которых был трансформирован в целую мемориальную традицию уже по окончании Второй мировой войны. Советский лагерь даже после падения железного занавеса не стал темой широкого культурного дискурса. Современное прочтение этого аспекта тоталитарного прошлого есть необходимо для тех постсоветских обществ, которые до сих пор находятся в процессе возобновления национальной идентичности. В предлагаемой научной студии главным объектом изучения есть литературная интерпретация ГУЛАГа, поскольку украинская литература уже в начале 2000-х по-новому обращается к травматическому тоталитарному опыту и предлагает свою версию отыскания потерянной памяти.

Ключевые слова: литература, память, ГУЛАГ, травма, тоталитаризм, идентичность.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.2016